

Édenkert a rácsokon túl

Fogvatartottak elképzelései a szabadulás utáni életről¹

R. Norbert, aki néhány évvel a börtönbe kerülése előtt hosszabb időt töltött Barcelona környékén, spanyolszakkört indít a zárkáján, amelyhez lelkesesen csatlakoznak a többiek. Dagad a mellünk a büszkeségtől: lám, a fogvatartottaink felismerik az idegennyelv-tudás fontosságát, és mindenféle balhék és szabálysértő magatartás helyett aktívan készülnek a szabadulás utáni, törvénytisztelő életre. A hidegzuhany akkor ér, amikor többektől is visszahallom, hogy R. Norbert – aki egyébként egy évtizedek óta prostituáltak futtatásából élő, hírhedt család sarja – valójában a spanyolországi lánykereskedelembé és szexiparba kívánja bevonni a biztosnak tűnő megélhetésben reménykedő társait.

A spanyolszakkör téves megítélése a reszocializációs törekvéseink egyik alapvető hiányosságára is rávilágít. Ritkán gondoljuk végig, hogy azok a programok, amelyek a *mi* világképünk felől tekintve – vagy ahhoz illeszkedve – a személyiség fejlődését és a később jól hasznosítható tudás gyarapítását szolgálják, vajon hogyan épülnek be a miénktől sok esetben különböző prioritásokkal bíró emberek értékrendjébe. Közelebbről megvizsgálva a kérdést úgy tűnik, hogy az alapvető hiátus a büntetés-végrehajtási célok között húzódik, amelyek a felszínen viszonylag egyszerűen összemoshatók. Egyfelől szeretnénk ugyan, hogy a fogvatartottaink sikeresen boldoguljanak a börtönfalakon kívüli civil valóságban, másfelől ugyanakkor jóval erősebben vágyunk arra, hogy *odabent* ne történjen probléma. „Foglalkoztasd a rabot, különben ő foglalkoztat téged!” – idézzük a több évtizedes bölcsességet, és automatikusan elfogadjuk, hogy az elítélteknek szánt, a „hasznos időtöltést” célzó programok amolyan „kettő az egyben” módon egyúttal a reszocializáció céljait is előmozdítják.

Ha a valóságban ennyire zökkenőmentesen alakulnának a dolgok, valószínűleg P. Balázs, az agressziókezelő tréning legérdeklődőbb résztvevője sem ütötte volna orrba egyik társát éppen a foglalkozássorozat abszolválását követően úgy, hogy bűnvádi eljárás induljon ellene. Alighanem T. Elemér sem beszélne arról a pszichológusi meghallgatásán, hogy a „tescós okosságot” hogyan fejlesztette tovább, miután több héten keresztül az álláskereső és elhelyezkedést segítő tanfolyamon jegyzetelt. Anélkül, hogy tisztában lennénk az agresszív viselkedés forgatókönyveivel – azzal, hogy egyes fogvatartottak vélekedései szerint mikor „szükségszerű” az erőszak, és mikor válik a gyengeség jelévé a visszavonulás –, képtelenek leszünk *eredményes* tréningeket tartani. Hasonlóképpen: a munkához vagy a „tisztos megélhetéshez” kapcsolódó attitűdök, fantáziák és félelmek

¹ Köszönettel tartozom a kollégáimnak, illetve azoknak a fogvatartottaknak, akik az idézett foglalkozásokon részt vettek, illetve egyéb élményeik megosztásával a munkámat segítették, valamint Fiáth Mariannának a szöveg gondozásért.

ismeretének hiányában, illetve akkor, ha kizárólag az álláskereső *technikájára* koncentrálunk a munkába állás *értékének* vizsgálata helyett, valószínűleg nem fogunk javítani a visszaesési mutatókon sem.

Noha nem gondolom, hogy a bűnisméltlés elleni küzdelem sikere kizárólag a bv. személyzet munkájának minőségén múlna, megítélésem szerint a reszocializációt célzó programok színvonala és hitelessége javítható. A továbbiakban annak érdekében, hogy tisztábban lássuk a támadáspontokat – azokat a fogvatartotti vélekedéseket, amelyek részben felelősek a visszailleszkedés kudarcáért, ugyanakkor befolyásolhatók –, igyekszem alaposabban szemügyre venni az elítéltek reprezentációit a szabadulás utáni életről. Minél mélyrehatóbban leszünk ugyanis képesek megérteni azokat a torzításokat, amelyek a fogvatartottak kognitív folyamatait jellemzik akkor, amikor a civil világról szóló elképzeléseiket kialakítják, annál jobb terveket és stratégiákat dolgozhatunk majd ki annak érdekében, hogy ezeket a valósághoz közelítsük, és a nyílt viselkedést módosítsuk.

„Néha visszavágyom a börtönbe”

H. Károly több évet töltött már el „normál fegyházas” körleten, amikor a drogprevenciós részlegre került. A csoport tagjai vállalják, hogy az intézetben nem fogyasztanak kábítószer, és lehetővé teszik ennek vizelettesztel történő, random ellenőrzését is. Károly – normakövető magaviseletére való tekintettel – lehetőséget kapott arra is, hogy csaknem két évvel a büntetésének letöltését megelőzően szabadulhasson. Nem sokkal a feltételes szabadlábra bocsátás előtt zaklatottan mesélt az irodámban. Kiderült, hogy az elmúlt hónapban váratlanul tesztre hívták a prevenciósokat, és Károlynak – annak érdekében, hogy elkerülje a felelősségre vonást, egy újabb eljárás megindítását és a kedvezménye visszavonását – egy „tiszta” társa vizeletét a szájában tartva kellett eljuttatnia az ellenőrző helyiségig. Előző héten marihuánát szívott, ami nagyon meglepett: korábban nem élt illegális szerekkel a börtönben, a „füvet” pedig civilben sem szerette. Mintha öntudatlanul is mindent megtenne most azért, gondoltam, hogy a börtönbüntetését meghosszabbítsa, noha eddig ennek éppen az ellenkezőjéért küzdött.

Az egyéni életút szempontjából érthető – vagy legalábbis értelmezhető – Károly „önsorsrontó magatartása” és kockázatvállalása, a pszichoterápiás anyag bemutatása helyett azonban inkább a fogvatartottak szabadulás előtti pánikhangulatával foglalkoznék. A „nagy nap” érthető módon feszültséget kelt: az általános vélekedés szerint az utolsó hetek telnek a leglassabban, a nyugtalanság pedig a tetőfokára hág. Ha összevetjük mindezt azoknak a leveleknek a tartalmával, amelyeket a tőlünk szabadult fogvatartottaktól kapok időnként, meglehetősen elszomorító kép bontakozik ki: „Bevallom, néha visszavágyom a börtönbe – írja egy 28 éves férfi. – Itt kint minden ugyanolyan szar, mint volt. Bent legalább beszélgettünk, voltak foglalkozások. Itt semmi sincs. Három hete

elkezdtem megint szűrni magam. Sajnálom.” Ide kívánczok az átmeneti csoportos S. Éva esete is, aki a szabadulása előtt váratlanul „kezelhetetlenné” vált: a börtönben munkát és pénzt kapott, tanult, a társas kapcsolataival is elégedett lehetett, majd hirtelen rádöbbsent arra, hogy a Baranya megyei zsákfaluba visszatérve nemhogy munkalehetőséghez nem fog jutni, de a bűncselekménye miatt a közösség megvetésével is számolnia kell.

Kevéssel a szabadulás előtt a fogvatartottaknak végre szembe kell nézniük a civil élet kihívásaival: hirtelen eltűnnek az éveken át „image-makingre”, a nehézségekkel való megküzdésre és a megfelelő társas pozíció biztosítására használt, megálmódott luxusautók, márkás ruhák és a sztárbűnözőkhöz fűződő baráti kapcsolatok. A valóság előrevetített, illetve a későbbiekben megtapasztalt arca az esetek nagy részében meglehetősen távol esik attól, amit a börtönben kialakítottak. S. Tamással például a szabadulása másnapján találkoztam a Nyugati pályaudvar előtt. Tanácstalanul ácsorgott a hidegben a hátizsákjával, kérdésekre pedig, hogy miért nem annál a barátjánál töltötte az éjszakát, akiről rengeteget mesélt odabent – „fogadott bátyjaként” emlegette a férfit, és egy közös vállalkozás beindítását tervezte –, azt felelte: kiderült, hogy a társa hat hónapja előzetes letartóztatásba került. A történet sokat elárul a fogvatartottak tervezési stílusáról is – például arról, hogy a vérszerződéssel megpecsételt barátság pusztá ténye nagyobb súllyal esik a latba a jövőkép kialakításakor, mint az aktuális valóságvizsgálat és a konkrét kapcsolatfelvétel. Mintha annak érdekében, hogy a börtönbeli megküzdési kapacitást erősítő, idealisztikus jövőkép sérülését elkerüljék, egyben ódzkodnának a romantikus hiedelmeknek és vágyaknak a realitással való ütköztetésétől.²

Maga bebörtönzés kétségtelenül rengeteg szenvedéssel jár – nem is tudnék olyan, a témába vágó munkát említeni, amelyik valamiképpen ne érintené a börtönártalmakkal való megküzdés kérdését. A deprivációk okozta fájdalom (vö. Christie 1991) ugyanakkor az által a szembenállás által is fokozódik, amelyet az elítélt a civil élet és a zárt intézet világa között észlel. A fogvatartottak nagy része a *hasítás*, a *polarizáció*, az *idealizáció* és a *devalváció* mechanizmusait használja akkor, amikor a „kint” és a „bent” világát önmaga számára leképezi. A börtön és a civil élet terei így két, egymással szemben álló univerzum része-

² Nyilvánvaló, hogy az optimista jövőkép hatalmas jelentőséggel bír a börtönévekkel való megbirkózás során (vö. mindezt a pozitív illúziók hasznosságával a mindennapi élet során, amelyek egyebek mellett a depresszió elhatalmasodásától is megóvnak, ld. Taylor, Brown 1988). A szélsőségesen pozitívra színezett reprezentációk egyfelől stabil végpontot nyújtanak az időben: „Már csak odáig kell kibírnom, és véget érnek a megpróbáltatások: utána minden tökéletes lesz!” Az alkalmazott technikában azonban éppen az a tragikus, hogy a szenvedés befejeződését egy olyan időponthoz köti, amely az esetek többségében újabb mérföldkő csupán: más típusú, időnként a korábbiánál is intenzívebb nehézségek kezdetének jelzője. Ráadásul a szabadulás „felszabadulásként” való felfogása hozzájárulhat ahhoz is, hogy mélyüljön a börtön és a civil élet világát egymástól elválasztó szakadék. Ezáltal a börtönélet a valóságosnál szörnyűbbnek, az „odakint” pedig még ideálisabbnak tűnhet fel, ami ördögi körhöz vezet. A kínokkal szemben fokozottan fel kell vértéződni, emiatt viszont a szabadulás utáni világ reprezentációja tovább „szépül”.

ivé válnak, amelyek között szinte semmilyen hasonlóság vagy átjárás nem található. Az egyik világ jelenségei és az azokhoz fűződő attitűdök így a másik világ totális ellentéteivé válnak:

Börtön	Civil világ
Szegénység	Gazdagság
Unalom	A korlátlan lehetőségek izgalma
Alárendelődés/függőség	Autonómia/függetlenség
Kikényszerített fegyelem	Önfegyelem és a cselekvések megválasztásának szabadsága
Tehetlenség	A sors alakításának totális szabadsága
Kényszerközösség	A kiválasztottakkal való, kielégítő együttlétek
Negatív érzelmek, fájdalom és szenvedés	Pozitív érzelmek, boldogság

Amint az a táblázatba rendezett fogalompárok alapján látható, a civil élet és a börtön közötti valós és mentális szakadékok azáltal mélyülnek tovább, hogy a kizárólag negatívan értékelt zárt intézeti tapasztalatokból kiindulva – a polarizáció logikáját követve – a „kint” világa maximálisan felértékelődik. A korábbi, valóságos tapasztalatok vagy a hozzátartozóktól érkező információk horgonypontokként való felhasználása helyett a börtön válik abszolút vonatkoztatási keretté a civil világ belső képének megalkotása során. A civil világ nem olyan, amilyenek az emlékek mutatnák – ha mentesek volnának a megküzdés szolgálatába állított torzításoktól –, hanem a fegyintézet totális ellentétéhez hasonló: afféle édeni, feloldhatatlan feszültségektől mentes közeg, amelyben az egyéni boldogság viszonylag egyszerűen, konfliktusoktól mentesen teremthető meg.

Annak érdekében, hogy az említett kognitív manőver megvalósuljon, a fogvatartottak memóriatartalmai is jelentős torzításokon esnek át. Az egyik leggyakrabban használt technika a büntetést megelőző élet néhány kitüntetett pillanatának *túláltalánosítása*. Egy férfi például, aki rövid ideig egy szervezett bűnözői csoportnak dolgozott, úgy tekintett vissza az életútjának *egészére*, mint sikerekben és anyagiakban rendkívül gazdag pályára, amely egy meggondolatlan balhé miatt kissé megrepedt (verekedés miatt tartóztatták le). A szabadulását követően azonban nyoma sem volt a mesés gazdagságnak és a bőséges lehetőségeknek: bol-ti tolvajlás miatt került ismét bv. intézetbe.

A börtön értéke és a hipermaszkulinitás normája

Különösen visszaeső bűnelkövetőkkel kapcsolatban merül fel a kérdés, hogy ha a civil élet is rengeteg fájdalommal jár – ahol az elégedettség és a pozitív érzelmek jobbára néhány kitüntetett eseményhez köthetők, amelyeket a bűnöző gyakorta az egész életútjára jellegzetesnek *vél* majd a későbbiekben –, vajon új-

raértelmezhetjük-e a börtön jelentését és jelentőségét a kudarcokban bővelkedő *szabad élet* felől. „Magamon is elcsodálkoztam – mesélte egy 26 éves férfi. – Két hónapot voltam kint, de nagyon szarul jöttek össze a dolgok. Egy forint sem volt otthon, amikor hazaértem a szabadulásom után, anyám miatt állandóan balhéznom kellett a szomszédokkal, a haverom pedig, aki ígért egy melót, pont bebukott. Engem is elkaptak nemsokára, aztán megyek be a Markó-csurmába, és valami furcsa lelkesedés kapott el. Egy csomó régi ismerős meg haver álldogált ott, mondom, szevasztok gyerekek, meséljetek már, mi volt, amíg nem voltam itt!” Mielőtt továbbmennék, szeretném egyértelművé tenni, hogy nem a mellett a – közvélekedésben viszonylag népszerű – elképzelés mellett kívánok érvelni, amely szerint a bűnözők már amúgy is otthon érzik magukat a börtönben, tehát jobb, ha minél hosszabb időre zárjuk el őket. Ettől függetlenül – amint arra az idézett, 26 éves férfi példája is rámutat – gyakran előfordul, hogy a visszaeső, a „börtönkarriert” sok esetben fiatalokként kezdő bűnelkövetők *otthonosabb* térként tekintenek a zárt intézetekre, mint a civil életre (ami miatt alighanem a büntetés-végrehajtás érdemel kevesebb kritikát).

A bűnözés *szubkultúraelméletei* a középosztály normáitól eltérő szabályok és értékek vizsgálatát állítják a középpontba a kriminális viselkedés magyarázatakor. Miller (1958, idézi Adler, Mueller, Laufer 2002) hat kérdéskört határozott meg, amelyeknek az alsóbb osztályokhoz tartozó férfiak figyelmet szentelnek: balhé, keménység, eszeség, izgalom, szerencse és autonómia. Mivel a bűnelkövetők egy része a középosztályétól eltérő értékrendet fogad el, feltételezhetjük, hogy a börtönben átélt szenvedés vagy fájdalom (vö. Christie 1991) is más hiedelmekhez és értékekhez kapcsolódik (még akkor is, ha ezzel az átélt fájdalom mértékéről és intenzitásáról semmit sem mondtunk). Talán egy, a drogpreevenció csoport egyik foglalkozásáról merített példával érthetőbbé válik a gondolatmenet.

Néhány hónappal ezelőtt felolvastam a résztvevőknek egy cikket arról, hogy milyen nehézségekkel kell a szabadult fogvatartottaknak szembenézniük a munkaerőpiacon, ahol többnyire erkölcsi bizonyítványt is kérnek a foglalkoztató cégek. A legnagyobb felhördülést egy volt elítélt néhány mondata váltotta ki: „Felvettek állásba. Szerettem, de keményen kellett dolgozni, és míg régen elköltöttem egy nap akár nyolcvanezret is, most hatvanat sem kerestem egy hónap alatt. Tizenöt éve megvettem a Nike cipőt, akármennyibe került, most a kínaira is spórolni kellett. Megtaláltak a régi ismerősök is, kérdezték, tényleg dolgozol? Mennyit keresel, de égő! Mutogatták a köteg pénzeket, és hát ez ugye nehéz volt. Végül emiatt hagytam ott” (Kempf 2011).

A csoporttagok a cikk megvitatása kapcsán elmondták, hogy nem valószínű, hogy képesek lennének olcsó, piaci cipőben odaállni a BMW-kből kiszálló ismerőseik elé, és elviselni a gúnyolódó megjegyzéseiket. Úgy tűnt, hogy annak ellenére, hogy a börtön okozta szenvedést jóval intenzívebb fájdalomként határozzák meg, mint a barátok előtti megszegyenülést, mégis: mintha a fájdalom *jelentése* és – ezzel összefüggésben – az *értéke* más volna. Millerhez hasonlóan Sabo és mtsai. (2001) részletesen elemzik azokat a szabályokat és értékeket, amelyeket a

hipermaszkulinitás normája a bűnözői szubkultúrák tagjainak a börtönön kívül és az intézetben belül egyaránt előír. A „férfias férfi” akár a *saját szenvedése* árán is gondoskodik a hozzátartozóiról. (A csoportfoglalkozásokon gyakori téma, hogy az elítéltek azért kényszerültek bűnözni, hogy a családjuknak *mindene* meglegyen. A cikk kapcsán többen felvetették, hogy ha el is túrnék, hogy a régi haverok piszkálódjanak, jóval nehezebb lenne végignézniük, amikor a gyerekeiket csúfolják szegényes öltözetük miatt a társaik.)

A szubkultúraelméletek alapján úgy tűnik, hogy a börtönbüntetés okozta fájdalom csak az érem egyik oldala. A civil élet kihívásai, amelyeknek a bűnözők sok esetben nem képesek megfelelni – ld. például a vagyongyűjtés kényszerének szembenállását a számukra elérhető, alulfizetett munkalehetőségekkel –, többnyire ugyancsak szenvedéssel járnak. A maszkulinitás a bűnözői szubkultúrák értékrendjében a személyes érdekek szinte bármi áron történő érvényesítéséhez, a keménységhez, a harciassághoz és a kitartáshoz kapcsolódik. Ebben az értelemben kevésbé szégyenletes – vajon mondhatjuk-e úgy: kevésbé fájdalmas? – börtönbüntetést tölteni, mint ellenállás nélkül elfogadni a társadalom által kijelölt, alárendelt pozíciót (amelynek nyilvánvaló jelölői az alulfizetett munka, a presztízsjavakhoz való igencsak korlátozott hozzáférés és így tovább). A velem való viták során gyakran hallom, hogy „Én legalább éltem. Lehet, hogy nem voltam sokáig kint, de akkor tényleg nagy lábon! Maga meg naponta nyolc órát itt van, és egy jobb cipőt sem engedhet meg magának.” Hasonlóképpen: kevesen vallják bűnösnek magukat abban a cselekményben, amiért az aktuális büntetést töltik. Előfordul, hogy a fogvatartottak jóval súlyosabb bűncselekményeket említenek meg a pszichológusnak, mint amiért elítélték őket. Mintha féltének a „sikeres bűnöző” imidzsét: azt szeretnék kifejezni, hogy tévedésből kerültek börtönbe, hiszen amivel *valójában* pénzt kerestek, abban rendkívül eredményesek voltak.

Ha – legalább az esetek egy részét tekintve – elfogadjuk a fenti érvelést, akkor az újabb börtönbüntetés kockáztatása és a visszaesés a *fájdalom egy más típusának választásaként* is értelmezhető. Egyesek számára a börtönbeli tekintély, a mások általi tisztelet, a magas státusz és a presztízis jóval egyszerűbben elérhető bent, mint odakint. A büntetés rizikójához és a bukáshoz sok esetben pozitívabb értékek kapcsolódnak – „Én legalább megpróbáltam kitörni!” –, mint a civil „próbatételekhez” (mondjuk a közmunkához vagy a „tisztas szegénységhez”). Mindezzel csak annyit kívántam jelezni, hogy függetlenül attól, hogy a törvényalkotók szándéka talán a „minél nagyobb mértékű fájdalom-okozás”, egyes szubkultúrák interpretációjában a civil életben tapasztalható sikertelenség fájdalmához jóval erősebb szégyenérzet kapcsolódik, mint ami a börtönbüntetéssel együtt jár. Annak érdekében, hogy az elítélteknek szánt festőtanfolyamon vagy szakácsiskolában megszerzett tudás valóban hasznosuljon, elengedhetetlen a szobafestőként vagy vendéglátó-ipari munkásként eltöltendő életpályához fűződő attitűdök és fantáziák vizsgálata, a torzítások megbeszélése és a fogvatartottakra gyakran jellemző gyenge kockázatbecslési

képesség fejlesztése (annak érdekében, hogy például a „Lányfuttatással nem lehet bebukni”, „Tudom, hogy kokainfüggő voltam, de az nem fog ártani, ha hétvégenként szippantok egy keveset, ha már kifáradtam a szobafestésben” típusú vélekedéseket megिंगassuk, és újabbakkal helyettesítsük).

Édenkert-reprezentációk

A szabadulás előtt álló, öt évnél hosszabb ítéletet már letöltött átmeneti csoportosoknak a következő feladatot adtam az egyik foglalkozás alkalmával: a rendelkezésükre álló színes újságokból képeket kellett kivágniuk, majd egy fehér lapra ragasztaniuk úgy, hogy a montázsok a múltat, a jelent és a jövőt reprezentálják. Az elkészült munkákat a megbeszélést és a tartalomelemzést követően nagyjából két csoportra osztottam: az idő mibenlétével és a család fontosságával foglalkozókra.

Az örök visszatérés mítosza

A montázsok legnagyobb részében a múlt és a jövő szimbólumai szinte alig különböznek egymástól: a meztelen nők, luxusautók, partik, márkás italok vagy drogok képei a börtönbüntetést megelőző életet a vágyott jövőhöz hasonlóan egyaránt jellemzik. Mindez megerősíti a korábban mondottakat: a szabad világot és a börtönt éles cezúra választja el, civilben pedig ugyanott folytatható minden, ahol a bekerüléskor abbamaradt. A fogvatartottak a bukás okát elsősorban nem az értékrendjükben és az ahhoz kapcsolódó életstílusban, hanem – a külső okokra való hivatkozás eszközével élve – inkább *önmagukon kívül*: a szerencsétlenségben vagy mások árulásában látják. Amennyiben önvizsgálatra szólítjuk fel őket, a tapasztalatlanságra, a „pancserségre” történő hivatkozás a leggyakoribb válasz. A börtönbüntetést nem a hibásan megválasztott célok és prioritások eredményezték, sokkal inkább a tudatlanság – amelyből a bent töltött idő alatt, a társaktól történő tanulás által igyekeznek lefaragni.

Több montázon is megjelennek a jövővel kapcsolatos *apróbb* változtatások: a „100% party!” szalagcím egy alvó kisbaba, a fedetlen testű pornósztár egy polgári otthon, a dollárköteg pedig Platón szobra mellett foglal helyet. Mindez többféle következtetést is megenged. Egyfelől többen beszámolnak arról, hogy a korábbi életstílusukat „piánóban”, azaz kevésbé intenzíven kívánják folytatni. Ritkulnának a bulik, a drogfogyasztással töltött esték, a telefonon rendelt prostituáltakkal való együttlétek, és a helyüket a család foglalná el. Az elképzelés egyik legragyogóbb példája egy, az apja meggyilkolása miatt csaknem húsz évre ítélt fiatalember munkája. A kép bal oldali oszlopában egy nyíl vezet fentről lefelé, ahová az életút állomásai kerültek: a szörnyű, menekülésekkel töltött gyerekkor, az alkohol- és drogfüggőség, végül maga a bűncselekmény. A nyíl a bal alsó sarokból a jobb oldal felé vezet át, innentől kezdve viszont a lap aljáról haladunk felfelé, amikor előrelépünk az időben. A szabadulást és az azt követő történéseket egy kinyújtott női kéz jelképezi: a fogvatartott elmondása szerint maga „a segítő szerelem”. Az utolsó képkockán egy boldog, kétgyermekes családot láthatunk

egy élménymedencében. Az elrendezésnek köszönhetően a kép jobb felső sarkában mosolygó, kisgyermekes szülőpár a bal felső sarokból induló múlttal, a rettenetes gyerekkor és a következményes hedonizmus képeivel kerül egy síkba. Az alkotó elmondása szerint mindez annyit jelent, hogy ha nem sikerül olyan nőre lelnie, akibe őszintén beleszerethet, és aki „kirántja majd a mélyből”, akkor az eddigi pályafutását folytatja tovább.

Az említett fotómontázsok jól tükrözik, hogy a fogvatartottak nem egyszerűen a „bepótolható időben” hisznek (abban, hogy a börtönbüntetés letöltését követően változatlanul vagy kisebb-nagyobb módosításokkal folytathatják az életüket ott, ahol abbahagyták, és megszerezhetik azokat az élményeket is, amelyekből kimaradtak). Úgy tűnik, abban bíznak, hogy két alternatív értékrend – amolyan A és B tervekként – szintén jól megfér egymás mellett. A boldog család és a polgári élet esetenként összefésülhetők a bűnözői szubkultúrák kellékeivel – prostituáltak, drogok, luxusholmik stb. –, máskor viszont ezek felváltva volnának megvalósíthatók attól függően, hogy mit hoz a sors. Pszichológusként a „kettős forgatókönyvek” dr. Jekyll-Mr. Hyde-féle realizálásának csekély valószínűségét látom. Nem tudok hinni abban, hogy a „családjáért küzdő, törvénytisztelő apa” identitásának hátterében talonban tartható egy alternatív személyiség, aki ugrásra készen vár arra, hogy a dolgok kilendüljenek a normál kerékvágásból, és színre léphessen a „bűnöző én”.

A pornósztárszónál altesténél elhelyezkedő Platón-szobor egy újabb, a börtönbéli oktatás és nevelés kérdésével összefüggő problémára hívja fel a figyelmünket. A montázkészítő elárulta, hogy számára a gimnázium elvégzése borzasztóan sokat jelentett, hiszen immár műveltebb, mint azelőtt. Az eklektikus kép és a „Most már sok mindenhez hozzá tudok szólni” kijelentés arra utalnak, hogy – József Attilával szólva – a fogvatartott számára a kultúra afféle ruha: kiváló dekoráció csupán a személyiségen anélkül, hogy annak szerkezetét és mélyebb tartalmait érintené. A tudás *hasznos* ugyan – mert birtokosa bizonyos, korábban zárt társaságokba is belépőt szerezhet általa –, azonban önmagában nem válik *értékké*. Ezzel kapcsolatban lehetőség szerint fontosnak tartanám mind az általános iskolai, mind a középiskolai oktatás idejének meghosszabbítását, a képzés intenzívebbé tételét annak érdekében, hogy a tanulás ne egyszerűen a szükséges dokumentumok megszerzését, hanem a tudásnak mint a korábbi értékrendtől eltérő értékekre és élményekre való nyitottságnak a megteremtését célozhassa.

A siker titka a család?

Egy, családon belüli erőszakért elítélt férfi „jövő” képén egy egymás kezét szorongató házaspár nevet ránk. Az előző bekezdésekben láthattuk, hogy a kisbábák, illetve a „sorsfordító nőalakok” szintén gyakori szereplők a montázsokon. A „női megmentő” számtalan esetben előfordul korábbi kábítószerfüggők elbeszéléseiben is. „Majd leszokok akkor, ha jön egy olyan nő, akiért érdemes” – hangzott el a legutóbbi csoportfoglalkozáson, amely kijelentésben – még ha időnként megmosolyogtató is a drogfüggők naivitása –, azért akad némi igaz-

ság. Gregory David Roberts, korábbi heroinfüggő – akit bankrablásért ítéltek el, és egy ausztráliai börtönből megszökve menekült Indiába – önéletrajzi elemekkel átszőtt, *Shantaram* című regényében írja le egy apró, indiai faluba történő utazását. Roberts elalszik a szabadban, amikor egy idős férfi, egy barátja apja megnyugtatóképpen ráteszi a kezét a vállára:

„Furcsának tűnhet, és talán bárki más számára felfoghatatlannak is, de eddig a pillanatig valójában nem fogtam fel tisztán, mennyi rosszat tettem, és mi-féle életet vesztettem el. Amíg fegyveres rablásokat követtem el, heroinfüggő voltam: opiátköd ereszkedtem mindarra, amit gondoltam és tettem, illetve mindenre, amire csak emlékszem azokból az időkből. Ezt követően a tárgyalás és a három, börtönben eltöltött év alatt, amikor józan és épelméjű voltam, rá kellett volna ébrednem mindarra, amit a bűneim és a büntetésem nekem, a családomnak és azoknak az embereknek jelentett, akiket fegyverrel raboltam ki. Akkoriban azonban mindebből semmit sem éreztem. Az, hogy büntetés alatt álltam, és az érzés, hogy megbüntettek, túlságosan lefoglaltak ahhoz, hogy mással is foglalkozzak. [...] Csupán akkor, amikor valaki más édesapja ért hozzám, hogy megnyugtasson, és kemény, kérges földműveskezét a vállamra tette: csak akkor és ott értettem meg és éreztem át igazán mindazt a szörnyűséget, amit másokkal tettem, és azt, hogy mi lett belőlem. A fájdalmat, a félelmet és a veszteséget: mindennek a megbocsáthatatlan és idióta elpocsékolását.”³

Az idézet remekül összefoglalja, hogy a bűnösség elfogadásához, a lelkiismeret-furdalás megjelenéséhez és az újrakezdéshez az egyént azonnali védekező állásra készítető *büntetés* helyett elsősorban empátiára, gyengédségre és szeretetre van szükség. A fogvatartottak alighanem jól érzékelik mindezt – abban azonban valószínűleg tévednek, hogy a „tökéletes szerelem” és az „idilli család” mindenfajta előzetes elhatározás és cselekvés nélkül hullik majd az ölükbe (úgy, hogy ezek megszerzését követően határozhatnak majd arról, újraírják-e a korábbi világképüket, és változtatnak-e az életmódjukon).

Egy másik, ugyancsak az átmeneti csoportnak szánt feladat során arra kértem a résztvevőket, hogy fogalmazzák meg a saját halotti beszédüket: képzeljék el a temetésüket, és írják meg az egyik, őket búcsúztató hozzátartozójuk monológját. A feladat kettős célt szolgált. Egyfelől szerettem volna ráébreszteni a csoporttagokat a saját mulandóságukra: arra, hogy a szabadulásukat követően nincs több elpocsékolni való idejük. Másrészt kíváncsi voltam arra is, hogy milyen életpályát/jövőt szánnak maguknak (hiszen a hozzátartozó elképzelt beszéde egyben az ő életútjuk összefoglalása is). Egy több mint 15 éve bent lévő férfi a lánya szájába adta az alábbi szavakat: „Amikor szabadultál, arra kértél, hogy engedjem meg, hogy ettől a naptól kezdve az életem, az életünk része lehess. Akkor még nem tudtam, mit is szeretnél. Ma már tudom. Ahogy apaként megbuktál, úgy álltál helyt nagyapaként. Nagyon büszke vagyok rád, hogy be tudtad nekem bizonyítani azt, hogy milyen apám lehettél volna. A lányaim imádtak: szinte jobban sze-

³ A regényrészletet a saját fordításomban idéztem.

rettek téged, mint engem és a férjemet. Sokszor figyeltelek, milyen odaadással, figyelemmel és szeretettel bánsz velük.”

Az idézet alapján úgy tűnik, hogy a fogvatartott, aki „apaként megbukott”, lényegében arra számít, hogy nagyapaként automatikusan kiválóan helytáll majd. Mások elbeszélései és megjegyzései alapján is felállítható egy hipotetikus, az elítéltek fejében élő családmodell. Gyakran hallom például, hogy „Csak arra vágyom, hogy hagyjanak békén. Szörnyű ez a kényszerközösség. Ha kint nem tetszik valami, az ember egyszerűen odébbáll. Ez az, amit itt bent nem tehetünk meg.” A családi élet eszerint sohasem válik „kényszerközösséggé”: olyan, konfliktusoktól alapjában véve mentes zóna, ahonnan problémák fellépése esetén továbbállhat az ember egy párhuzamos valóságba a kapcsolatok sérülésének kockázata nélkül. Hogy ez mennyire nincs így, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az átmeneti csoportosok jelentős hányada családtag elleni erőszakos bűncselekményért tölti a büntetését...

A képek alapján megfigyelhető további érdekes jelenség a *nyaralás* felértékelődése. A montázsokon gyakran trópusi tájak, wellnessfarmok, illetve az „örök éden” felirat szerepelnek az elképzelt vagy vágyott civil élet szimbólumaiként. A nyaralás egyfelől a korábbi, az élvezetekre összpontosító, hedonista életforma és a családi idill összehangolásának egyik lehetséges eredménye. Másrészt pontosan kifejezi a fogvatartottak gyakorta hangoztatott igényeit az őket visszaváró családdal szemben: „Az első pár hónapban semmit sem akarok csinálni – állították többen is az egyik foglalkozáson. – Ki kell pihennem a börtönt.” Az ítélet kemény próbatételként, afféle munkaként való felfogása egy érdekes gondolati csavart is mutat. A büntetés nem egyszerűen az elkövetett cselekményért való „fizetség”, amellyel kiegyenlítődtött a számla, hanem olyasvalami, amelynek abszolválásáért jutalom illeti meg mindazokat, akik túléltek. (A korábbi táblázat alapján egyértelmű, hogy ha a börtönt a „munka” és a „próbatétel” fogalmi jellemzik, akkor a civil élet a „szabadidővel” és a „megérdemelt pihenéssel” írható le; kérdés, hogy milyen konfliktusokat generál mindez az elítéltet évek óta támogató és szponzoráló családtagokban.)

A családi étellel kapcsolatos legutolsó megállapításom a vágyak mértékével függ össze. „Én nem kívánok sokat – magyarázza elkészült munkáját egy, korábban alkoholfüggő elítélt. – Szeretnék egy kis lakást, kutyát és gyerekeket. Annyi pénzt, hogy el tudjam tartani a családomat, és szívesen foglalkoznék állatokkal, mondjuk lovakkal is.” Noha az általa felvázolt jövőkép valóban dicséretesen mellőzi az újabb bűncselekmények elkövetésére irányuló szándékot, és sok társával ellentétben valóban nem mondható nagyravágyónak, a más fogvatartottaktól is gyakran hallható „nem kívánok sokat” megjegyzés érzékelteti, hogy az „alapigények” kielégítését egyszerűnek és komolyabb külső és belső konfliktusoktól mentesnek képzei el.

Az „egyszerű otthon” és a biztos megélhetés utáni vágyakozás érdekes módon inkább arra a kispolgári értékrendre rímel, amelytől a fogvatartottak gyakran ódzkodnak, amelyről megvetéssel nyilatkoznak, és amelyre gyakran

hivatkoznak akkor, amikor megpróbálják megindokolni, miért váltak bűnelkövetőkké. „Néztem apámat, napi tizenkét órát dolgozott, és még egy kocsija sem volt – mesélte egyikük. – Anyámnak sem volt ideje velünk foglalkozni, mert csak a meló, a meló, de még egy jobb ruhára se jutott. Hát én nem akartam így élni.” A pusztán az alapjavakért folytatott kőkemény küzdelem tapasztalatához képest szélsőségesen leegyszerűsítőnek tűnik, amikor a fogvatartottak jó része úgy gondolja, azáltal, hogy lemond a márkás holmikról, a luxusautókról és a drogokról, az élet egy csapásra kiszámíthatóvá és problémamentessé válik majd. Noha az igény szint megfelelő beállítása fontos, célszerű azt is végiggondolni, hogy mindez csupán az érem egyik oldala: nyilván magyaráznom sem kell, hogy – különösen hosszú időről szabadultak esetében – a korábbi életstílushoz képest „keveshez” is többnyire kemény küzdelmekre van szükség.

Javaslatok

Segítő foglalkozásúakként a fogvatartottakhoz hasonlóan mi magunk is gyakran élünk a *hasítás* mechanizmusával. Öntudatlanul is feltételezzük például, hogy a börtönbüntetés az értelmes élet kint egyébként adott lehetőségétől fosztotta meg az elítélteket (vagy hajlamosak vagyunk kritikátlanul elfogadni mindazt, amit a fogvatartottak a kinti világról elmesélnek). A börtön „szörnyű, fájdalommal teli” térként való kizárólagos felfogása könnyen vezethet ahhoz, hogy csupán a zárt intézet ártalmainak csökkentésére koncentrálnunk ahelyett, hogy a civil valóság okozta múlt- és jövőbeli szenvedésekre is gyógyírt keressünk.

Természetesen senkit sem az olyasfajta cinizmus elfogadására buzdítok, mint amelyet a „Kint hajléktalan volt, itt meg reklamál az étel minősége miatt” típusú megjegyzések implikálnak. Mindazonáltal a valóságvizsgálatot kimagaslóan fontosnak tartom az elítéltekkel való foglalkozás és a segítő munka során. A kognitív torzítások megkérdőjelezése, a saját és a fogvatartottak „hasításainak” feloldása, illetve a múlttól és a jövőről, a civil élet problémáiról és a börtönben igenis átélethető pozitív tapasztalatokról szóló, *reális* percepciók kialakítása elsődleges fontosságúak a szabadulásra való felkészítés során. A fogvatartotti fantázia által használt *prototípusokat* – azaz a „bűnözőről”, a „drogosról” vagy a „normális emberről” kialakított reprezentációkat – érdemes átbeszélni, hogy megtudhassuk, milyen értelmezési keretbe illeszkednek ezek, és mitől lesz gyakran vonzóbb a kábítószerfüggő életútja, mint a törvénytisztelő polgáré. Csak azt követően illetethetjük kritikával vagy kérdőjelezhetjük meg a bűnözői szubkultúrák értékrendjét, hogy előzőleg alaposan megértettük azt.

A korábbi fejezetekben szót ejtettem már az oktatás és a nevelés fontosságáról: arról, hogy a különböző tanfolyamok és tréningek csak akkor válhatnak eredményessé, ha egyúttal az általuk elérhető célokat és alternatív életstílusokat is vonzóvá tesszük. Mindehhez annyit fűznék hozzá, hogy ha komolyan elfogadjuk, hogy a reszocializáció a büntetés-végrehajtás céljainak egyike, akkor újra kell gondolnunk, hogy vajon odabentről mennyire modellálható

– egy-egy tanóra vagy csoportfoglalkozás keretében – a civil élet (amelyre az elítélteket „fel szeretnénk készíteni”, illetve ahová „vissza akarjuk illeszteni” őket). Vajon nem volna-e szükségszerű a büntetés befejező szakaszában – például gyakoribb csoportos és egyéni kimaradások segítségével – a jelenleginél nyitottabbá tenni a börtönöket, hogy a drogrehabilitációs intézetekhez hasonlóan a szabadulás előtt állók belekóstolhassanak a civil életbe akkor, amikor szakképzett személyzet segítségével odabent még lehetőségük nyílik megbeszélni és feldolgozni a tapasztalataikat.

Felhasznált irodalom

- Adler, F., Mueller, G. O. W., Laufer, W. S.: *Kriminológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2002.
- Christie, N.: *A fájdalom rejtélye*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1991.
- Foucault, M.: *Felügyelet és büntetés*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1990.
- Kempf Z.: Priusz és munkavállalás – „Vállalkozó leszek”. *Magyar Narancs* 2011; 23 (9).
- Roberts, G. D.: *Shantaram*. London: Abacus, 2004.
- Sabo, D., Kupers, T. A., London, W. (eds.): *Prison Masculinities*. Philadelphia: Temple University Press, 2001.
- Taylor, S. E., Brown, J. D.: Illusions and well-being. A social psychological perspective on mental health. *Psychological Bulletin* 1988; 103: 193–210.